

КУЛТУРНО И
ПРИРОДНО
БЛАГО СРБИЈЕ
НА ЛИСТИ
УНЕСКА

СА АТРИБУТОМ ВЕЧНОСТИ

Конвенција о заштити светске културне и природне баштине усвојена је на Генералној конференцији Унеска 1972. године. На листи светске баштине данас се налази око 830 културних и природних добара, за које Комитет за светско наслеђе Унеска сматра да имају „изузетну универзалну вредност“, а налазе се на територијама 132 државе, од више од две стотине држава чланица. Са територије Србије у листу светског културног наслеђа уписани су Стари Рас са Сопоћанима – од 1979. године, манастир Студеница – од 1986, манастир Високи Дечани – од 2004, а њему су 2006. године такозваном екстензијом придодати и уписани на листу светске баштине: манастир Грачаница, црква Богородица Љевишка и Пећка патријаршија, који се налазе на Косову и Метохији.

ПРЕПОЗНАВАЊЕ В

Да би се описала богата и свестрана делатност Унеска од оснивања до данас и његова данашња улога, требало би имати публикацију обима једне књиге. Међутим, наша је тема однос Унеска и културне и природне баштине у Србији, која је уписана на листу или се налази на списку потенцијалних кандидата. То је такође и једно од битнијих питања у одређивању нашег места у Европи и свету. Управо смо у Унеску, у тој ауторитативној институцији, веома рано после победе демократије, почели да исправљамо рањену слику о себи, после несрећне последње деценије 20. века.

Конвенција о заштити светске културне и природне баштине усвојена је на Генералној конференцији Унеска 1972. године. На листи светске баштине данас се налази око 830 културних и природних добара, за које Комитет за светско наслеђе Унеска сматра да имају „изузетну универзалну вредност“, а налазе се на територијама 132 државе, од више од две стотине држава чланица. Са територије Србије у листу светског културног наслеђа уписани су Стари Рас са Сопоћанима – од 1979. године, манастир Студеница – од 1986, манастир Високи Дечани – од 2004, а њему су 2006. године такозваном екстензијом придодати и уписани на листу светске баштине: манастир Грачаница, црква Богородица Љевишка и Пећка патријаршија, који се налазе на Косову и Метохији.

Гамзиград, касноантички споменик културе римског цара Галерија, у науци познат као Феликс Ромулијана, грађен крајем трећег и почетком четвртог века после Христа, на Унесковој листи је од јула прошле године. Тај јединствени споменик припада периоду који је неко срећно формулисао као време „кад је Србија била завичај римских царева“.

Прегршт примера светске културне баштине, између више од шест стотина уписаних од 1972. до данас: манастир Санта Марија дела Грација са Леонардовом „Тајном вечером“, Помпеји, Венеција и њени лагуни, Нотр Дам у Паризу, катедрале у Шартру и Келну, Акропољ, Делфи, Метеори, Кремљ, Дубровник, Статуа слободе у Њујорку, пирамиде у Египту, Јерусалим, Велики зид у Кини, Забрањени град у Пекингу и многи други не мање вредни, уписом на исту листу светске културне баштине речито говоре о томе колико Унеско и светска заједница цене наше средњовековно православно наслеђе.

УГРОЖЕНА БАШТИНА

На иницијативу српске стране, генерални директор Унеска Коићиро Мацура прихватио је да се први пут у историји Унеска одржи донаторска конференција ради прикупљање средстава за обнову српских православних манастира на Косову и Метохији, под заштитим Унеска, а који су тешко оштећени

Свест о томе да су сегменти наше баштине препознати као светске вредности, даје нам још већу снагу да никада не занемаримо оно што су генерације уметника стварале пре нас, или је природа изнедрила хиљадама векова пре него што смо постојали или, речено језиком Библије – пре него што нас је Бог створио

ВРЕДНОСТИ

приликом терористичке акције албанских екстремиста 17. до 19. марта 2004, заједно са још 153 српске православне светиње, које су том приликом уништене или оштећене. У извештају званичне мисије на Косову и Метохији од 26. до 30. априла 2004, пише: „Разарање два Будина споменика у Авганистану пре неколико година су привукла далеко већу пажњу медија и јавности него косовска Богородица Љевишка у Призрену, која се са историјско-уметничког становишта у потпуности може поредити са споменути азијским споменицима”.

За Србе на Косову је, осим бриге о голим животима, ограничене слободе кретања и егзистенције, велики проблем и очување сопственог средњовековног наслеђа, које није ништа мање угрожено него сами Срби. Оно је угрожено управо тиме што је драгоцен, што је за Србе живи доказ историјских права на Косово као постојбину. То наслеђе је угрожено у управној сразмери са његовим значајем као светске вредности, коју је признао Унеско.

МЕМОРИЈА СВЕТА

Године 1992. Унеско је дошао до сазнања да, поред културне и природне баштине, треба штитити и једну другу врсту светског наслеђа, покретна добра, која су названа Меморијом света. Реч је о ретким рукописима, документима, архивским збиркама, и слично. Први успеси су постигнути 1997. године. Већ 2003. године на листу Памћење света уврштен је архив Николе Тесле у оквиру Музеја Николе Тесле, а 2005. године уписано је Мирослављево јеванђеље, најзначајнији споменик српске писмености из 1192. године. Тако су архив Николе Тесле и Мирослављево јеванђеље нашли на истој листи, између осталог, са рукописом Бетовенове девете симфоније, Андерсенових рукописа, Гетеових списа и оригиналне Декларације о правима човека и грађана из 1789, која се чува у Паризу.

Унесков програм Човек и биосфера уврстио је 2001. године парк природе Голија – Студеница на листу резервата биосфере Унеска. ■

Јован ЂИРИЛОВ

ЗАЛУЖБИНЕ ДИНА

СТАРИ РАС СА СОПОЋАНИМА (12. ВЕК)

СПОНА ЗАПАДНЕ
ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ И
ВИЗАНТИЈСКОГ СВЕТА

Сви српски манастири и цркве који су уписани на Унескову листу светске културне баштине припадају рашком стилу средњовековне српске градње. Попут ниске бисера расути су по Ибарској долини, Рашкој области и на Косову и Метохији. Њихови ктитори су владари из средњовековне српске династије Немањић. Са изузетком цркве Богородице Љевишке у Призрену, која је спаљена и тешко оштећена у погрому над косовским Србима 17. марта 2004, сви манастири са те листе и данас су живе монашке заједнице. Због специфичних околности које је наметнуо протекторат УН, манастири на Косову и Метохији са Унескове листе, осим духовних, постали су и национална, културна и дипломатска седишта српског народа.

Да ли је Стари Рас био српска престоница у доба Стефана Немање и његових непосредних наследника или језгро средњовековне Србије по којем се цела држава називала Рашком – питање је на које историчари и археолози још не могу поуздано да одговоре. У сваком случају, појам Рас везан је за слив реке Рашке и шире подручје данашњег Новог Пазара. Архитектонска и сликарска остварења аутентичних и непроценљивих уметничких вредности, која су повезана са догађајима и личностима од пресудног значаја за историју српског народа у временском распону од два века – црква светог Петра и Павла, манастири Ђурђеви Ступови и Сопоћани, остаци утврђења изнад ушћа Себечевске реке у Рашку и други археолошки локалитети, припадају тери-

ПАЗАРИШТЕ

Недалеко од Сопоћана, на ушћу Себечевске реке у Рашку, код друмске раскрснице на којој се одваја пут за Тугин, налазе се остаци средњовековног Пазаришта. Дуго се веровало да је то средњовековно насеље које се називало и Трговиште, а у турско доба и Стари Пазар, заправо Стари Рас, око чијег се тачног положаја воде стручне полемике. Проширење речног ушћа и пут раздвајају рушевине Пазаришта од готово вертикалног стенског одсека, на коме се налази пећина у којој је, према предању, био утамничен Стефан Немања и у којој се молио светог Георгију да га спаси.

ЛИСТИЈЕ НЕМАЊИЋА

торијалној целини која је 1979. уписана на Листу светске културне баштине – објашњавају у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

У кратком образложењу Унескове комисије истиче се да се: „У околини древног града Раса, прве престонице Србије, налази импресивна група средњевековних споменика, коју чине тврђаве, храмови и манастири, међу којим Сопоћани сведоче о вези између западне цивилизације и византијског света”. ■

ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА (10. ВЕК)

НАЈСТАРИЈА НА БАЛКАНУ

У извештају Унеска тврди се да је Петрова црква код Новог Пазара најстарија сачувана хришћанска грађевина на Балкану. Нема тачних историјских података о времену њеног настанка, али се верује да је садашња црква из 10. века подигнута на темељима четири века старијег храма. Археолошка истраживања показала су да је ранохришћанска грађевина саграђена над илирским кнежевским тулумом, који потиче из 5. века пре Христа.

Црква је темељно реконструисана у горњем делу у време кнеза Часлава.

За тај храм везују се кључни догађаји из живота Стефана Немање, оснивача срп-

ске средњевековне владарске куће Немањића. У Петровој цркви Немања је крштен и примио је православље. У њој је одржан сабор против богумила. На том месту 1197. године одрекао се престола у корист другорођеног сина, потоњег првог српског краља Стефана Првовенчаног и примио монашки постриг од епископа Калиника. Свети Сава одредио је тај храм за седиште Рашке епископије. Касније је подигнут у ранг митрополије.

Да је Петрова црква непрекидно више од десет векова живела као хришћанска богомоља говоре многобројне интервенције и на архитектури, и на живописаној декораци-

ји. Црква је задржала основни концепт – кружну основу с куполом, али је њена архитектура у многобројним преправкама допуњена новим елементима: галеријом, прстенастим бродом који је прекинут анексом неправилног четвртастог облика.

У живопису Петрове цркве распознају се три слоја различите старости. Прва два, настала између 10. и 12. века, сачувана су само у фрагментима. Најмлађи живопис, који потиче из 13. века, добро је сачуван и представља врхунац фрескосликарства тог времена. Претпоставља да је ктитор тог живописа био краљ Стефан Урош Први. Најмлађи слој чине ктиторска композиција Христос Панократор, пророк Арон, представе Христовог уласка у Јерусалим и Распећа, свети Христофор, Свети Јован Милостиви, Свети Јефрем Сирин, Свети Пантелејмон, Свети Никола...

У ДЕЖЕВСКОЈ ПАРОХИЈИ

Петрова црква налази се на узвишењу недалеко од Новог Пазара. Припада Дежевској парохији Епархије рашко-призренске. У њој се повремено служе богослужења.

Црква данас нема иконостас, нити се било шта зна о судбини претходних иконостаса.

У делу цркве у коме се налази крстионица откривена је богата ризница. Предмети од злата, сребра, бронзе и стакла чувају се у Народном музеју у Београду. У околини цркве, а и у самом храму откривено је много гробова, који се још истражују. На црквеном гробљу почива и Блажена Стојна – монахиња Јефимија. ■

МОНАСТИР ЋУРЂЕВИ СТУПОВИ У РАСУ (12. ВЕК)

ОРИГИНАЛАН СТИЛ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА

На основу пронађених остатака натписа на цркви, где се помиње 6679. година од постанка света, зна се да су Ћурђеви Ступови у Расу саграђени 1171. години после Христа. Као прва владарска задужбина Стефана Немање преставаљају прекретницу у владарској идеологији Немањића, која је „заснована на хришћанској мисли о српској државности“, а у чије је „темељне друштвене вредности Немања уткао мисао о потпуном складу вере и државе“. Стручњаци Унеска привукли су „оригиналан архитектонски стил и структура цркве светог Георгија“.

Као први пример архитектуре која је названа именом „рашка школа“, храм светог Георгија представља једну од најзначајнијих грађевина у историји српске средњовековне архитектуре. На њему је „остварен spoj византијске концепције унутрашњег простора са облицима романске архитектуре“, касније понављан на многобројним манастирским црквама.

Црква је саграђена као монументална једнобродна грађевина са правоугаоним носом, над којим је елипсоаста купола са унутрашњим облицима романске архитектуре, јединственим и непоновљивим у српском градитељству. Две симетричне куле, ступови, на западној фасади, високе 20 метара, које су служиле и као звоници, осим романичког изгледа, цркви су дале и име.

У манастирском комплексу, омеђеном каменим зидом, поред цркве светог Георгија налазили су се и велика трпезарија, две цистерне и манастирски конаци на северу. Кула, кроз чије се приземље улазило у манастир, у време другог ктитора краља Драгутина претворена је у цркву капелу. Краљ Драгутин је саградио и нову монументалну трпезарију, чији су остаци очувани до данас.

Живопис велике цркве, осликан око 1175, слабо је очуван. Највећи део оног што

КРОВ СРБИЈЕ

Ђурђеви Ступови налазе се 300 километара југозападно од Београда, на само три километара од Новог Пазара, на највишем брду рашке земље, па се називају и Кровом Србије. Припадају Епархији рашко-призренској. Братство броји осам монаха, који се брину о манастиру и баве каширањем икона. Преко Друштва пријатеља Ђурђеви Ступова у Расу и њихове акције „Подигнимо Ступове“, у обнову манастира укључен је велики број људи широм Србије, најразличитијих занимања, а међу њима је највише музичара и спортиста. Подно Ђурђеви Ступова у Расу, у Дежевској долини, налазе се Мишћићи, родно место светог Саве.

је преостало пренет је у Народни музеј у Београду. Стручњаци оцењују да припада традицији комнинске позновизантијске ренесансе и да је био вешто и ефектно уклопљен у архитектуру храма. Фреске у капели краља Драгутина из 1285. године боље су очуване и сматрају се посебно вредним због портрета краљевске лозе Немањића.

Манастир је у више наврата страдао, а од 1689, у време аустријско-турског рата, када је дошло до великог прогона Срба, монаси су, заједно са народом пребегли у Хабзбуршку монархију. Ђурђеви Ступови остали су пусти и разрушени 313 година. Због ванредно лепог и стратешки веома значајног положаја, манастир је претворен у турско војно упориште (17. и 18. век). Духовна и материјала обнова манастира започела је 1999, а званично је обновљен 6. маја 2002, када је обележена и 830. годишњица његовог постојања. ■

МАНАСТИР СОПОЃАНИ (13. ВЕК)

МИСТИКА СВЕТЛОСТИ И ЗАГОНЕТНОСТ ПОЕЗИЈЕ

Са уметничке тачке гледишта зидно сликарство манастира Сопоћани је, према оцени стручњака Унеска, без премца кад је реч не само о Византији и Србији друге половине 13. века. Манастир је као своју загробну задужбину подигао краљ Стефан Урош Први.

У цркви је сачувано близу 700 квадратних метара првобитног живописа из 1270. године, непроцењиве вредности. Успење Пресвете Богородице свакако је светски најпознатија сопоћанска фреска, али ни остале композиције ништа мање „не узбуђују песнике и не привлаче сликаре“, јер су, како је својевремено приметила Исидора Секулућ, „у једну вековима устаљену композицију и крајње упрошћену схему унели мистику светлости и загонетност поезије“. Посебно значајним сматра се низ историјских личности које су осликане у припрати цркве.

„Лишена скупоценог мермера у обради спољних зидова и раскошне рељефне декорације у украсу портала и прозора, у својој једноставности скромна до сиромаштва, црква Свете Тројице чува у својој унутрашњости једну од најлепших и најмонументалнијих галерија слика 13. века у Европи... И данас, кад је златна позадина фреске скоро сасвим ишчезла и само под погодним осветљењем испод затамњеног окера мукло блесну златни одсјаји, очаран посетилац у храму окупаном светлошћу доживљава ту велику лепоту уметности на свечан, празничан начин, тих и радостан – док моћна полифонија звука и боја продужено одзвања и дуго трепери у њему и кад напусти Сопоћане.

У Сопоћанима је узбудљива пре свега чудесна синтеза класичне стваралачке дубине и хришћанске осећајности, префињен спој сензуалног и спиритуалног, реалног и имагинативног, интелектуалног и сензибилног, спој који тим сликама не престаје да твори своју неодољиву чудесну чаролију“, пишу

о сопоћанском фрескосликарству историчари уметности.

Краљ Стефан Урош Први сопоћански храм Свете Тројице саградио је по угледу на претке: олтар са проскомидијом и ђакоником, певнице уз поткуполни простор, капеле уз припрату, објашњавају историчари уметности. Изградња манастира завршена је највероватније 1263, док је црквена припрата са звоником подигнута у време цара Душана. Цео манастирски комплекс био је опасан моћним бедемима, који су и до данас очувани. У храму су, осим ктитора, сахрањени и његова мајка краљица Ана Дандоло, краљев верни пријатељ архиепископ Јоаникије Први и презвитер Тома. До 1587. у Сопоћанима су почивале и мошти краља Стефана Првовенчаног, када су пренете у оближни манастир Црна Река.

У Сопоћанима се сада чува део моштију светих Врача, који су недавно враћени у

НА ИЗВОРУ

Име Сопоћани потиче од речи „сопоте“, која означава извор. Верује се да је манастир назван по извору реке Рашке, у чијој је близини краљ Стефан Урош Први одабрао место за свој маузолеј. Сопоћанско братство има 30 монаха, који брину о манастирској економији, баве се иконописом и дуборезом.

обновљени средњевековни манастир Зочиште (12. век) код Ораховца у Метохији, део руке ктитора манастира светог краља Уроша Првог, пренет из манастира Пиве у Црној Гори, као и делови моштију чије порекло није тачно утврђено... Лепота и богатство сопоћанске ризнице, њени златни крстови, сасуди, кандила, свећњаци, старе књиге...

који се помињу у старим записима, сада се могу само наслутити из оног што је сачувано, али расуто. Нестао је и првобитни иконостас – садашњи мермерни иконостас изграђен је 1970. године

Током средњег века Сопоћани су били напредно духовно средиште у коме је живело више од стотину монаха. После Косовског боја (1389) Турци су спалили манастир, при чему је и црква озбиљно оштећена. Обновљен је у 15. веку и наредних скоро 200 година манастирски живот у Сопоћанима опет је цветао.

Манастир је поново запустео 1689. године, када су га Турци у знак одмазде за-

палили и оставили без крова. Обновио га је тек после Првог светског рата краљ Александар Карађорђевић. ■

М А Н А С Т И Р С Т У Д Е Н И Ц А (1 2 . В Е К)

БОГОРОДИЦА
У ЛОВИШТУ ЗВЕРОВА

Снован крајем 12. века, непосредно после абдикације Стевана Немање, творца српске државе, манастир Студеница је највећи и најбогатији православни манастир у Србији. Два главна споменика – Богородичина црква и Краљевска црква, саграђени од белог мермера, представљају репрезентативну збирку византијског сликарства 13. и 14. века, кратко је образложено у одлуци Унеска да на листу светске културне баштине 1986. упише манастир Студеницу.

Манастир Студеница је најзначајнија задужбина великог жупана Стефана Немање, који је за место на коме ће почивати одабрао „пусто ловиште зверова“. Саграђена је између 1183. и 1196. године. У студеничком комплексу сачуване су три цркве – главна или католикон Богородичина црква посвећена Богородици Добротворки (Евергетиди), која се слави 28. августа, на дан Успења пресвете Богородице, црква светог Николе из 13. и Краљева црква из 14. века.

Главна црква никла је као успешан спој романских и византијских неимарских традиција у последње две деценије 12. века. Једнобродна базилика са куполом и вестибилима са јужне и северне стране продужена је на западној страни припратом, а на источној трочланим олтарским простором. Средином 13. века, унук Стефана Немање, краљ Радослав, додаће цркви пространу спољну припрату са две бочне капеле.

Сложено градитељско и уметничко дело, технички мајсторски изведено, Богородичина црква може да се похвали декоративном пластиком која по лепоти није превaziђена у нашој средњевековној уметности. На стубовима који су носили слободне фигуре лавова, а на њих се ослањали грифони који су стражарили пред храмом, налази се лучно богато декорисан фриз архиволта, са сценама чудних борби и фантастичних бића, који уоквирује главну представу портала – Богородицу на трону са Христом и два арханђела, урађену у високом рељефу. Испод тимпанона, на надвратнику, у рељефу је приказан Христ на престолу, а са унутрашње стране довратника су рељефи са представама апостола. Верује се да је врсне градитеље и клесаре Стефан Немања довео из јужне Италије.

Живопис у Богородичиној цркви осликан је 1209. године. После Немањиног одласка у Хиландар родове су надгледали његови синови Стефан Првовенчани и кнез Вукан, али је главни ктитор био њихов најмлађи брат свети Сава. Сликарство из тог периода сачувано је у малом обиму, али спада у највише домете европске уметности тог времена. Распеће на западном зиду храма је нај-

ПРВИ ПО РАНГУ

Од оснивања до данас Студеница је први по рангу манастир у Српској православној цркви. Манастир се налази изнад истоимене речице, која се десетак километара даље улива у Ибар. Припада Епархији жичкој. У њему живи 12 монаха и искушеника; они се и данас придржавају типика који је установио свети Сава – моле се, шире Божју реч, дочекују вернике, туристе, обрађују земљу, чувају стоку, праве свеће, сликају иконе и брину о манастиру и свим вредностима које се у њему налазе.

познатија сцена живописа сачувана из тог периода. Кад је црква други пут осликавана 1569, посао је поверен чувеном лећком зографу Лонгину. Вредним делом сматра се и живопис у припрати краља Радослава, али је сачуван само у фрагментима.

Краљева црква, чији је ктитор краљ Милутин, посвећена је светим Јоакиму и Ани. Према натпису изнад кровног венца утврђено је да је саграђена 1314. у облику сажетог крста са кубетом, које је споља осмоугаono. Има веома вредно сликарство, рад Милутинових мајстора Михаила и Евтихија. Слаба у најзначајније грађевине раног 14. века. За цркву светог Николе, која је такође осликана, претпоставља се да је старија чак и од главне Богородичине цркве. То је једнобродна грађевина с полукружном апсидом, од чијег су првобитног живописа остали само фрагменти. Између те две цркве налазе се темељи храма посвећеног светом Јовану

ИСПОСНИЦА СВЕТОГ САВЕ

У близини манастира Студенице налазе се испосница светог Саве и црква Придворица, посвећена Преображењу Господњем. Према предању, Придворицу је саградио један од Немањиних слуга у исто време кад је завршавао Студеницу. Остаци фресака предмет су изучавања историчара уметности.

Крститељу. Остало је забележено да је храм осликао Грк Јован према упутствима и саветима светог Саве, који је скицирао српске, ћириличне натписе на фрескама.

Иконостас студенички настао је 1837. године. Осликао га је Живко Павловић, сачувани су и делови првобитног мермерног иконостаса.

Од некад богате ризнице Студенице сачувани су, између осталог, златни прстен

Стефана Првовенчаног, седефом украшен дрвени кивот за Стефанове мошти из 1608, Четворојеванђеље из 15. века, многе повеље и рукописи.

У Студеници су сахрањени: Стефан Немања, његови синови Стефан Првовенчани и Вукан, потом и унук Радослав. У њивоту крај олтару почива и Немањина жена Ана, у монаштву преподобна Анастасија. ■

Јелена ТАСИЋ
Фотографије Бранко ЈОВАНОВИЋ

ВЛАДАРИ ИЗ ДИНАСТИЈЕ НЕМАЊИЋА

СТЕФАН НЕМАЊА
велики жупан владао 1166–1196.

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ
велики жупан 1196–1217.
краљ 1217–1228.

СТЕФАН РАДОСЛАВ
краљ 1228–1234.

СТЕФАН ВЛАДИСЛАВ
краљ 1234–1243.

СТЕФАН УРОШ ПРВИ
краљ 1243–1276.

СТЕФАН ДРАГУТИН
краљ 1276–1282.

СТЕФАН (УРОШ ДРУГИ) МИЛУТИН
краљ 1282–1321.

СТЕФАН (УРОШ ТРЕЋИ) ДЕЧАНСКИ
Краљ 1322–1331.

СТЕФАН (УРОШ ЧЕТВРТИ) ДУШАН
Краљ 1331–1345/1346.
Цар 1346–1355.

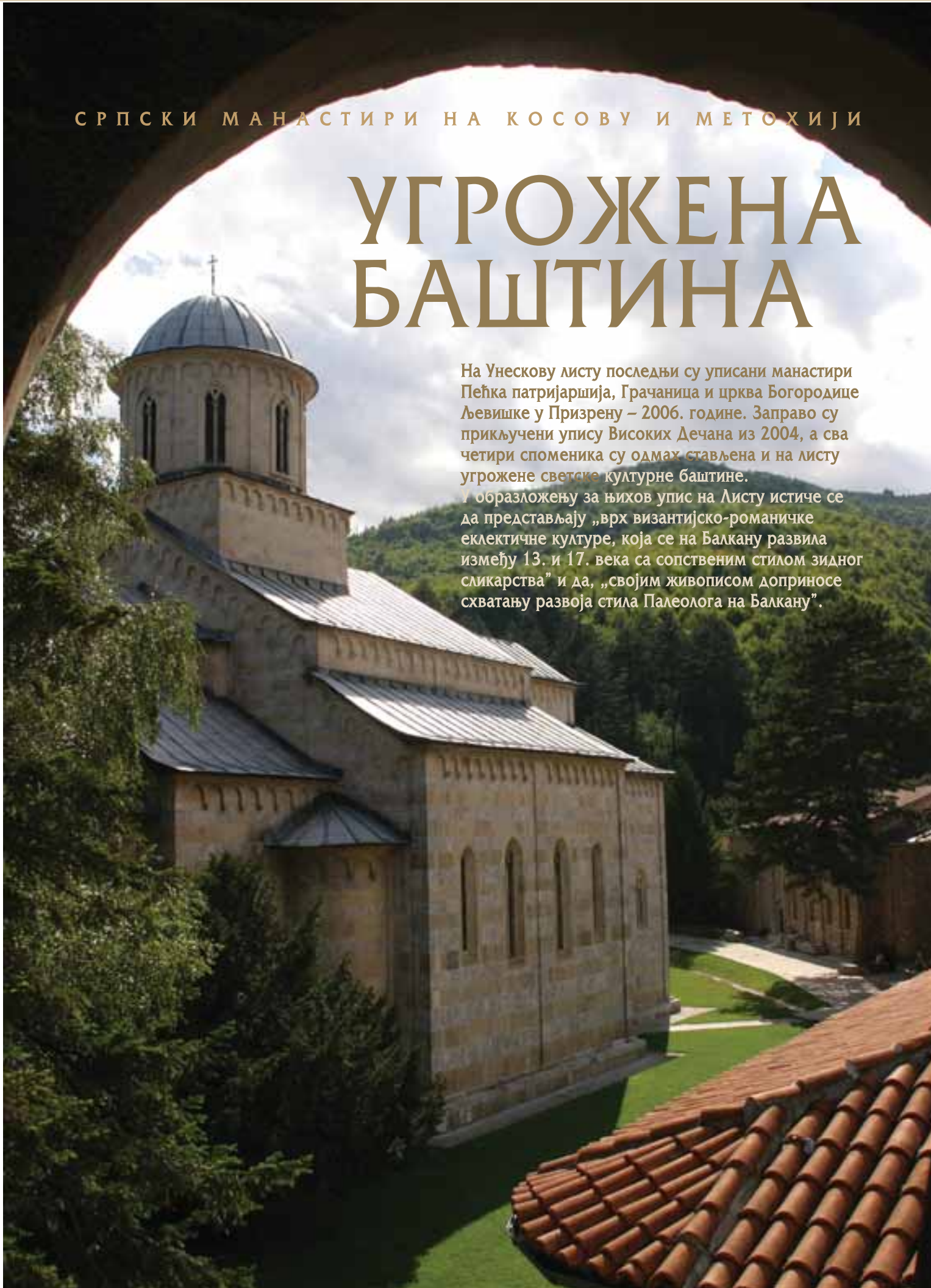
СТЕФАН УРОШ ПЕТИ
цар 1355–1371.

СРПСКИ МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

УГРОЖЕНА БАШТИНА

На Унескову листу последњи су уписани манастири Пећка патријаршија, Грачаница и црква Богородице Љевишке у Призрену – 2006. године. Заправо су прикључени упису Високих Дечана из 2004, а сва четири споменика су одмах стављена и на листу угрожене светске културне баштине.

У образложењу за њихов упис на Листу истиче се да представљају „врх византијско-романичке еклектичне културе, која се на Балкану развила између 13. и 17. века са сопственим стилем зидног сликарства” и да, „својим живописом доприносе схватању развоја стила Палеолога на Балкану”.

ДОМ СВЕТОГ КРАЉА

Блада бивше СРЈ још 1994. предложила је Високе Дечане за упис на Унескову листу светске баштине, али Комитет није узео у разматрање номинацију због политичких разлога (Југославији је било суспендовано чланство у УН). Обновљену номинацију „највеће средњовековне цркве на Балкану, богато украшене византијским фрескама и романичком скулптуром“ у кинеском граду Сузу 7. јула 2004. није оспорила ниједна од 21 земље чланице Комитета. У образложењу за стављање манастира Високи Дечани на Унескову листу 2004, између осталог, истакнуто је да тај „манастир представља изузетни пример последње фазе развоја српске словенске архитектуре – грађевина интегрише византијску традицију Истока са средњовековном традицијом Запада“.

Манастир Високи Дечани подигли су краљ Стефан Урош Трећи Дечански и његов син цар Душан. Стефан Дечански, син краља Милутина, одлучио се да „сагради храм Господу Христу Свети из благодарности за сва добра која му је дао, нарочито после победе над Бугарима“ код Велбужда. Храм посвећен Вознесењу Господњем, уз надзор архиепископа Данила Другог, зидао је фра Вито Которанин између 1327. и 1335. године. На њему је радио и протомајстор Ђорђе са браћом Добросавом и Николом, док је сам краљ надгледао послове.

После његове трагичне и до краја неразјашњене смрти у кули у Звечану, бригу о манастиру преузео је његов син – краљ, а потом и цар свих Срба и Грка Душан Силни. Због дубоке побожности, смирења и трагичне судбине Црква је Стефана Дечанског прогласила за свеца – слави се 24. новембра.

Према димензијама, дечански храм Христовог Вознесења, дуг више од 36 метара, широк 24 и са кубетом високом 29 метара, спада међу највеће црквене грађевине средњовековне Србије. Црква представља „успелу комбинацију западњачке тробродне базилике са немањићком једнобродном грађевином са кубетом, заоденутом у романичку обраду фасаде са обиљем скулпторског украса“. Има најбогатију и најочуванију скулптуру „у духу романичког схватања“, о чему сведоче раскошни портали на зидовима припрате и на зиду између наоса и припрате, флорални преплети,

кентаури и аждаје на довратницима и капителима, скулптуре лавова и грифона.

Грандиозни живопис, завршен 1350, са више од хиљаду појединачних фигура и сцена у двадесетак циклуса представља „највећи очувани извор података о византијској иконографији“. Дело је мајстора из српског приморја, од којих је остало забележено само име Срђа Грешног на једном

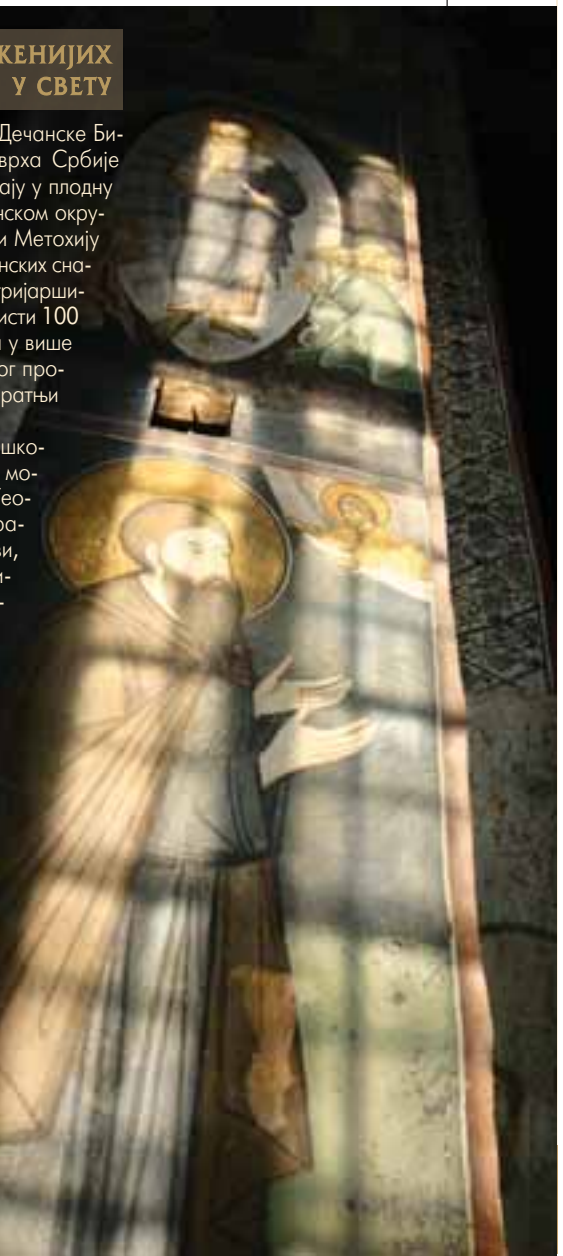

МЕЂУ 100 НАЈУГРОЖЕНИЈИХ У СВЕТУ

Манастир се налази на обали реке Дечанске Бистрице, у подножју Ђеравице, највишег врха Србије (2.656 м), преко кога се Проклетије спуштају у плодну метохијску котлину. Живи у потпуном албанском окружењу, а од доласка мисије УН на Косово и Метохију 1999. и под непрекидним стражама италијанских снага из састава Кфора. Заједно с Пећком патријаршијом, Високи Дечани се од 2002. налазе на листи 100 најугроженијих споменика културе у свету и у више наврата су гранатирани. Последњи пут овог пролећа. Срби у манастир могу доћи једино у пратњи међународних оружаних снага.

Високи Дечани припадају Епархији рашко-призренској. У манастиру живи тридесетак монаха са игуманом епископом липљанским Теодосијем (Шибалићем), викаром Епархије рашко-призренске. Поред богослужења у цркви, гостопримства које указују свим посетиоцима, вођења домаћинства, економије, монаси раде и у манастирским радионицама за прављење воштаних свећа, дуборезачкој и иконописачкој радионици. Високи Дечани су међу првима у нашој цркви увели савремену електронску технологију и сматрају се „пионирима сајбер-дипломатије“. Од мартовског погрома над косовским Србима 2004, у Високим Дечанима живе и последње српске старнице из Ђаковице.

Због угрожености од дивље градње, Унмик је 2005. прогласио зону заштите око Високих Дечана. Изван манастирских зидина налазе се испоснице, а још од времена цара Душана Високи Дечани имају винограде у Великој Хочи, где се налази и дечанска виница.

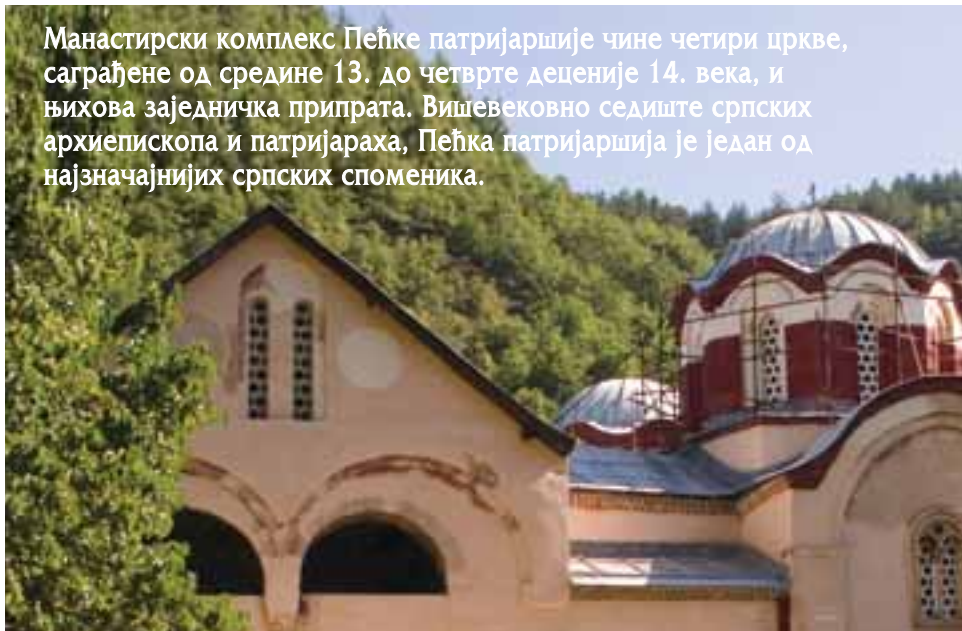
ВИШЕВЕКОВНО СЕДИШТЕ ПОГЛАВАРА ЦРКВЕ

од капитела. Садржај живописа представља галерију православног фрескарства, у којој су и циклус Седам васељенских сабора, лоза Немањића са 22 лика, од родоначелника династије Стефана Немање до Стефана Уроша Петог.

У Високим Дечанима сачуван је ниски камени иконостас из доба градње храма, док је нови, знатно виши, осликан 1594. године. Приписује се монаху Лонгину, најбољем зографу тог времена, који је тада живео у Дечанима. Испред олтара налази се кивот с моштима светог краља Стефана Дечанског. У једном од саркофага у цркви почива краљева сестра Јелена, док је у припрати храма сахрањен Ђорђе Остоуша Пећпал, властелин цара Душана и ктитор живописа у припрати. У цркви су сахрањени и Пећпалова жена Видосава и Иваниш Алтомановић, нећак кнеза Лазара.

Дечанска ризница сматра се најбогатијом у Србији. У њој се чувају задужбинске повеље Стефана Дечанског и цара Душана, те више од 150 старих рукописних књига. Посебну драгоценост представља колекција икона из периода од 14. до 16. века, међу којима су иконе са старог иконостаса, дела монаха Лонгина, и монументална икона Светог краља Стефана Дечанског. Средину храма и данас украшава полилеј, који је 1397. обновила кнегиња Милица. Од црквеног намештаја сачувани су игумански престо из 1335, краљевски мермерни престо и првобитна мермерна крстионица, крстови ктитора краља Стефана Дечанског и цара Душана, делови моштију светитеља. Због проблема с безбедношћу на Косову и Метохији, део дечанске ризнице пребачен је у централну Србију. ■

Манастирски комплекс Пећке патријаршије чине четири цркве, саграђене од средине 13. до четврте деценије 14. века, и њихова заједничка припрата. Вишевековно седиште српских архиепископа и патријараха, Пећка патријаршија је један од најзначајнијих српских споменика.

НА УЛАЗУ У РУГОВСКУ КЛИСУРУ

У Пећкој патријаршији 1924. устоличен је први патријарх обновљене Српске патријаршије и од тада се сви изабрани поглавара Српске православне цркве устоличавају у том манастиру. Налази се на месту где се пећка Патријаршијска улица спаја са уласком у Руговску клисуру. Пећка Патријаршија је ставропигијални манастир, налази се под директном црквеном јурисдикцијом поглавара СПЦ. У манастиру живи сестринство с двадесетак монахиња и искушеница, које заједно с братством Високих Дечана представљају главну подршку опстанку Срба у Метохији.

ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА

Предосећајући долазак тешких времена, свети Сава је током прве половине 13. века седиште српске архиепископије из манастира Жиче изместио на сигурније место. Заједно са својим наследником на челу Српске цркве архиепископом Арсенијем Првим, саградио је на левој обали реке Пећке Бистрице жички метох – цркву посвећену светим Апостолима. Храм је осликаван у различитим периодима, а тематика његовог живописа преузета је из најзначајније хришћанске цркве на Сиону. Најстарије фреске су из 1250, сликари су остали анонимни. Најлепше композиције налазе се у куполи – Вознесење Христово – и у поткуполном простору – сцене из Христовог живота и догађаји после

распећа. Живопис је обнављан већ 1300. и пола века касније одржао је висок квалитет првобитних фресака, што се не може рећи и за обнове рађене од 17. до 19. века.

Постојећи иконостас у цркви светих Апостола је из 1722. године. Урадили су га један Грк и један монах, Словен из Солуна. Велике је уметничке вредности, посебно престолне и празничне иконе.

У тој цркви налазе се и саркофази – гробна места архиепископа Арсенија Првог, чије су мошти касније пренете у манастир Ждребаоник, Јоаникија Другог, Саве Другог и других високодостојника СПЦ.

ЦРКВА СВЕТОГ ДИМИТРИЈА

Уз северну страну пећке "мајке" цркве архиепископ Никодим је 1320. подигао храм

посвећен светом Димитрију. Живопис је две деценије касније урадио грчки сликар Јован и то заслугом архиепископа Јоаникија Другог. Стручњаци скрећу пажњу на ктигорску композицију с ликовима цара Душана, цара Уроша, светог Саве и патријарха Јоаникија. Рестаурација фресака изведена у 17. веку приписује се Георгију Митрофановићу, најзначајнијем српском сликару тог доба.

Камени иконостас је из времена градње и на њему су три престолне иконе из новијег периода. У тој цркви сахрањени су архиепископи Никодим, Јефрем и Сава четврти.

ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ ОДИГИТРИЈЕ

Заслугом архиепископа Данила Другог јужно од главног храма 1330. године подигнута је црква посвећена Богородици Одигитрији. Унутрашњост цркве осликана је живописом око 1337. године. Фреске су добро очуване, а међу њима је најзначајнија ктигорска композиција Данила Другог. Првобитни иконостас сачуван је у деловима, а иконе су дело савремених мајстора. Богородичин престо је из 1960. године. У том храму налазе се гробови архиепископа Данила Другог и Саве Другог.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ

Исте године кад и подизање цркве Пресвете Богородице Одигитрије, архиепископ Данило Други започео је изградњу четвртог храма у комплексу Пећке патријаршије – посвећеног светом Николи. Архиепископ Данило је и ктигор заједничке при-

прате за све четири цркве, која је подигнута 1335. године. Првобитне фреске цркве светог Николе сачуване су у фрагментима. Постојећи живопис израдио је 1677. зограф Радул, по налогу патријарха Максима. Из исте године је и позлаћени дрвени оквир иконостаса на коме су само Царске двери. У цркви је сахрањен један од њених ктитора, патријарх Максим.

Припрата Пећке Патријаршије је први пут живописана одмах после изградње, док су живопис из 1565. осликали зографи Андреја и Лонгин. У припрати се налазе делимично сачувана првобитна крстионица и гроб патријарха Макарија Соколовића.

У манастирској порти налази се пирг – кула са капелом Данила Столпника. Уз цркву светих Апостола налази се мермерни престо, на коме су за време црквених Сабора седели свети Сава и други поглавари Српске цркве. Сачувано је и звоно из 1432, које носи име његовог ливца Родопа.

Упркос бурној прошлости и савременим пожарима неутврђеног порекла, у ризници Пећке патријаршије сачуван је велики број рукописних књига, икона, предмета од злата и везених тканина, реликвија које спадају у највредније у Србији. У њој се чува најстарија ћирилицом штампана књига на Балкану *Октоих петогласник* (1494) и још 113 различитих књига. ■

ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ (14. ВЕК)

У МОМ ОКУ ОСТАЛА ЈЕ ТВОЈА ЛЕПОТА

Призренска лепотица, црква Богородице Љевишке саграђена је 1307. као једна од 40 задужбина краља Милутина и први петокуполни храм у Србији. Дело протомјастора Николе и Астрапе, сматра се врхом византијског градитељства.

Дивили су јој се и освајачи: „У мом оку остала је твоја лепота“, оставио је калиграфски запис турски војник и песник из 15. века на зиду тог призренског храма, који је под турском влашћу био претворен у џамију. Српској православној цркви враћена је 1918, али је 81. годину касније, кад су јуна 1999. Срби протерани из Призрена, остала без верника, да би у погрому 2004. преживела паљење и скрнављење.

Црква Богородице Љевишке подигнута је на остацима катедрале из 11. века, а она на основама још старије ранохришћанске цркве. Првобитна грађевина из 11. века имала је облик тробродне базилике, са три апсиде на истоку и припратом на западу, испред које се налазио трем. Током обнове у време краља Милутина главни брод је постао петокуполна целина, опасана с три стране опходним бродом. Трем је замењен двоспратном спољном припратом са звоником. Њено приземље решено је као отворен трем, а на спрату се налазе две бочне капеле.

До марта 2004. у Богородици Љевишкој било је сачувано 650 квадратних метара врхунског живописа, насталог између 1310. и 1313. године. Храм су осликали дворски мајстори краља Милутина: Михаило Астрапа и Евтихије. Сложена иконографска тематика њихових фресака битно се разликује од сликарства у српским црквама тог времена. Уведене су новине: нове фрескопредставе, већи број фигура у сценама, симболички језик – што су главне одлике ренесансе Палеолога. Живопис је више векова био скривен малтером који је нанет док је црква коришћена као џамија. Посебно су

значајни портрети ктитора и поворка Немањића, предака краља Милутина, који су натприродне величине. У храму су биле сачуване и фреске с почетка 13. века – Свадба у Кани, Богородица с Христом Хранитељем и Исцељење слепог.

Од првобитног иконостаса сачувана је само икона Богородице Одигитрије, насликана у 14. веку, која је чувана у саборном призренском храму Светог Ђорђа, који је такође тешко страдао у мартовском погрому 2004. године.

Некад богата ризница те цркве делимично је похарана, а неке од драгоцености чувају се по манастирима и музејима.

Црква Богородице Љевишке посвећена Успењу Пресвете Богородице јесте парохиска црква Епархије рашко-призренске. Налази се у центру Призрена, царског града и епископског седишта, који је у време владавине цара Душана имао 200 цркава и манастира. Недалеко од Призрена налази се и Душанова загробна задужбина манастир свети Архангели (14. век). После увођења протектората УН на Косово и Метохију, Богородица Љевишка је заључана, око ње је постављена бодљикава жица. Цркву је чувао посебан одред снага Кфора, јер терен око храма није био разминиран. Српске богомоље и малобројни Срби који су остали да живе у овом метохијском граду и после увођења УН протектората на Косово и Метохију 17. и 18. марта 2004, доживели су „вартоломејску ноћ“, у којој је црква Богородице Љевишке запаљена изнутра, њен олтарски простор оскрнављен, часна трпеза разбијена, а фреске оштећене – војници Кфора нису је заштитили од албанских нападача. Тренутно је у току обнова, мада су са храма у протекле три године више пута скидани делови крова. Новоосновани Албански национални музеј у Призрену тражи да се тај храм стави под његову надлежност као „део албанске културне баштине“. ■

АНЂЕЛИ ИМ С НЕБА ДОНОСЕ КРУНЕ

дратне основ, која израста до сводова двоструког поткуполног крста надвишеног куполом, Грачаница је самосвојна и изузетна грађевина...”, кажу историчари уметности.

Спољна приправа дозидана је средином 14. века, заслугом грачаничког епископа Симеона. Врхунско дело касновизантијске архитектуре, Грачаница је најчешће понављан модел храма у сакралној архитектури широм српског духовног простора.

Грачаницу, као и већину задужбина краља Милутина, осликали су мајстори из његове дворске сликарске школе: Михаило Астрапа и Евтихије из Солуна. Највећи део живописа сликан је упоредо са градњом цркве, између 1318. и 1321. године. Добрим делом сачуван је до данас. У централној куполи, испод слике Христа Сведржитеља, представљени су: Небеска литургија, пророци и јеванђелисти. У наосу су циклуси Великих празника, Христовог страдања, Чуда, Парабола, Христових јављања после Васкрсења, сцене из Календара, живота Пресвете Богородице и светог Николе. У олтару су ехаристијске и старозаветне теме. Ктитори, краљ Милутин и његова супруга Симонида, византијска принцеза, насликани су као „владари по вољи Божјој – анђели им с неба доносе круне”.

У припрати је сачуван део сликарства који је настао век касније: Лоза Немањића и

Страшни суд. У спољној припрати су фреске осликане 1570, залагањем патријарха Макарија (Соколовића) и његовог сестрића херцеговачког митрополита Андонија, касније патријарха. Поред композиције из циклуса Васељенских сабора, Богородичиног акатиста и Крштења, ту су портрети српских архиепископа и патријарха, те призори сахране грачаничког митрополита Дионисија.

Грачанички иконостас је прави драгуљ. Две престолне иконе су из средине 16. века. Царске двери цркве је даривао митрополит Дионисије 1564, док је крст са распећем урађен 1620, заслугом патријарха Пајсија. Додатна осликавања изведена су почетком 19. века. У јужном параклису – капели сачуван је липљански епископ Теодор.

У манастиру Грачаница 1539. године основана је прва штампарија у Србији. Ту је одштампан Октоих од петог до осмог гласа. У манастиру се данас налази само један лист, док се његови поједини делови чувају у манастирима и библиотекама суседних земаља. У Грачаници се налазе и одломци Посног триода из Венецијанске штампарије Стефана Маринковића (1561), те књиге из руских штампарија (18. и 19. век). Грачаничка ризница чува и 38 рукописа насталих од 14. до 16. века, филигрански крст из 1730. и две плаштанице, потом изузетно вредну збирку икона, а међу њима је најстарија икона Христа Милостивог из 14. века. ■

Јелена ТАСИЋ
Фотографије Бранко ЈОВАНОВИЋ

У номинацији за Унескову листу посебно се истиче живопис Грачанице, који се пореди са црквама светих Апостола у Солуну и светогорским манастирима који су на Листу уписани још 1988. године.

Грачаница је последња од 40 задужбина краља Милутина, који је владао од 1282. до 1321. године. Црква посвећена Успењу пресвете Богородице, саграђена је у другој деценији 14. века на темељима старије Богородичине цркве и још старије византијске базилике из 6. века. Завршена је 1321, а оснивачка повеља у целини је сачувана на западном зиду јужне бочне капеле, непосредно изнад врата. Написана је у 53 реда и завршава се китњастим потписом краља Милутина.

„Изведена у форми петокуполне грађевине са основом у облику уписаног крста, грачаничка црква спада у врхунска остварења епохе. По лепоти зидова од клесаног камена, оплемењеног редовима и украсима од опеке, по високим ступцима и витким луковима, по савршеним пропорцијама грађевине скоро ква-

ПРИВРЕМЕНО ЕПИСКОПСКО СЕДИШТЕ

Манастир Грачаница налази се у истоименом српском селу у централном делу Косова и Метохије, 10 километара југоисточно од Приштине. Припада Епархији рашко-призренској. У манастиру живи сестринство од двадесетак монахиња и искушеница. Од увођења протектората УН на Косову и Метохији јуна 1999. и протеривања из Призрена, у манастиру се привремено налази Епархијско седиште и у њему живи надлежни епископ рашко-призренски Артемије (Радосављевић). Сестринство Грачанице стара се о манастирској економији, бави се иконописом, шивењем, везом, а има и свој часопис „Освит”. Иконописачка радионица је једна од познатијих у Српској православној цркви.

КЊИГА НЕОБИЧНЕ СУДБИНЕ

Практичан дух, изгубљени грчки прототип из цркве свете Софије у Цариграду, али и близина Дубровника и латинске рукописне традиције, слобода илуминатора и солидна средства – израда таквог рукописа коштала је као изградња мањег града у средњем веку, утицали су на стварање јединственог рукописа у историји светске културе

Унеско је 1997. године започео акцију уписа светске документарне баштине у регистар под називом „Памћење света“. До данас је, по избору Међународног саветодавног комитета, у регистар уписано 120 докумената из 59 различитих држава. У њему се налазе разнородни документарни материјали од Бетовенове Девете симфоније до филмова браће Лимијер, од древних рукописа до Гутенбергове Библије, од Декларације о људским правима до Архива Николе Тесле, који се налази у Београду. Једини критеријум којим се води Међународни саветнички комитет јесте – утицај који је та документарна грађа имала на светску цивилизацију.

Међутим, у регистру се нашао и један рукопис који није имао никакав утицај на светску културу, чак је и Србима вековима био потпуно непознат. У покушају да осветлимо необичне особине и подједнако необичну судбину тог рукописа, путоваћемо кроз простор и време, од Петрограда до Кејптауна у периоду који обухвата више од 800 година.

ТАЈНА ШЕСТОГ ПРСТА

Најпре, заронићемо у узбуркану Европу у последњој четвртини 12. века. Године 1180. умире византијски цар Манојло, а династичке борбе слабе царство. Неколико година касније, 1187. египатски

султан Саладин заузима Јерусалим. Фридрих Барбароса предводи један крак крсташког похода, који 1189. године пролази кроз Србију. Велики жупан Немања, српски владар, покушава да искористи та кретања и прошири своје територије на рачун Византије. Усред тог вртлога, на месту где и данас време готово да стоји, изолована од остатка света, једна група људи пише књигу на пергаменту. Наручилац је старији Немањин брат, хумски кнез Мирослав, који управо завршава своју задужбину, цркву светог апостола Петра, око које је настало Бијело Поље у данашњој Црној Гори.

Практичан дух, изгубљени грчки прототип из цркве Свете Софије у Цариграду, али и близина Дубровника и латинске рукописне традиције, слобода илуминатора и солидна средства – израда таквог рукописа коштала је као изградња мањег града у средњем веку – утицали су на стварање јединственог рукописа у историји светске културе.

Мирослав и његови илуминатори одлучили су да направе јеванђелистар, књигу у којој се налазе текстови све четворице јеванђелиста, али су започели распоређена према данима читања у цркви. Одлучили су да писмо којим ће бити исписан превод са грчког буде ћирилица и *Мирослављево јеванђеље* је најстарији сачувани српски ћирилични рукопис. Формат 41,8x28,4 цм, разноврсност иницијала, богата позлата,

подсећају на латинске рукописе, међутим, људски ликови нису идеализовани и у њиховој изради осећа се снажан источни утицај. Они су опуштени, понекад и необријани, ноншалантни, уопште – пуни живота. У *Јеванђељу* има људских ликова који су у директној вези са текстом, што није одлика европских рукописа тог времена. Ликови који представљају Христа и Јована Крститеља имају по шест прстију на десној руци, а порекло таквог начина осликавања остало нам је непознато. Већину иницијала чине фантастични биљни и животињски преплети, али нашло се места и за сцене лова, па чак и за лет Александра Великог у небо, одјек прехришћанске античке легенде о човеку невероватних способности који је покорио читав познати свет, па је овде приказан са чаробњачком капом.

У завршним записима писара сазнајемо да је Глигорије дијак исписао алилујаре (црвене скраћенице које означавају кад се шта чита) и да је позлатио иницијале. Имена осталих писара и илуминатора остала су нам непозната.

Непосредно после Мирослављевог смрти, књига која је требало да стоји на олтару његове задужбине *ва веки*, напушта цркву светог апостола Петра. Према предању, српски владар Немања односи је на Свету Гору, приликом оснивања манастира Хиландар, 1198. године.

ДОДИР СА ПРОФАНИМ СВЕТОМ

Тамо се чува вековима и остаје потпуно непозната ван Свете Горе, све до почетка 1846. године, када руски архимандрит, касније владика кијевски, исеча 166. лист и односи га са собом у Кијев, а потом га 1883. године предаје Руској националној библиотеци у Петрограду. На полеђини листа наилазимо на иницијал – алузију на Иродијаду. Она је ту приказана као вавилонска блудница која јаше на звери и једни је наги женски лик у *Мирослављевом јеванђељу*. Историчари уметности из Руске императорске академије наука, запањени тим листом, шаљу екипе у Хиландар, које фотографишу поједине иницијале и, након детаљног увида, закључују да су они потпуно немогући у словенским рукописима тог времена, а и знатно касније. Потом догађаји почињу да се одвијају филмском брзином.

Српски краљ Александар Обреновић, 1896. године плаћа дугове манастира Хиландар и добија на поклон *Мирослављево јеванђеље*. По неким, то је унапред било договорено. Два дана касније у Хиландар долази један човек из Петрограда, који жели да купи *Мирослављево јеванђеље*, али Буга-

ри, који тада чине већину монаха у српском манастиру, немају више шта да му продају.

Рукопис који је 700 година провео у манастиру долази у додир са модерним профаним светом, у коме је новац постао бог. Године 1903, током мајског преврата убијен је краљ Александар Обреновић, а рукопис је нестао из дворског сефа. Полицијске потраге остале су без резултата. *Мирослављево јеванђеље* није се нашло у Народној библиотеци и избегло је судбину највреднијих српских рукописа који су нестали током Првог светског рата. Приликом повлачења, наводно случајно, пронађено је у сандуцима краља Петра Карађорђевића и са Српском војском и Главном државном благајном пренесено преко Црне Горе и Албаније, укрцано на брод спреман да исплови пут Италије. Управо кад је брод кренуо појавио се аустројски авион, који је бацао бомбе поред брода. Касније се испоставило да је пилот тог авиона био Димитрије Коњовић и да је намерно промашио, јер је на броду видео избеглице. Потом *Мирослављево јеванђеље* доспева на Крф и касније са српском владом стиже у Београд. После завршетка Првог светског рата, остало је у бесправном поседу династије Карађорђевић. Краљ Александар Карађорђевић гине у атентату у Марсе-

ју, 1934. године, а непосредно потом, намењик Павле Карађорђевић доноси одлуку да се *Јеванђеље* премести у новоосновани Музеј кнеза Павла. Због те одлуке рукопис се није нашао у Народној библиотеци 6. априла 1941, када је зграда погођена и спаљена до темеља приликом немачког бомбардовања, а заједно са њом изгорели су највреднији српски рукописи, књиге и часописи. Пре избијања ратних дејстава на тим просторима *Мирослављево јеванђеље* склоњено је у сеф Народне банке у Ужицу, пред пад Ужица премештено је у манастир Рача крај Дрине, а 1943. године, када је откривено његово склониште, премештено је у сеф Народне банке у Београду, где га Немци више нису тражили. Сам манастир Рача опљачкали су Немци пре уласка *Јеванђеља*, а Бугари су спалили све манастирске зграде непосредно после изношења рукописа из манастира.

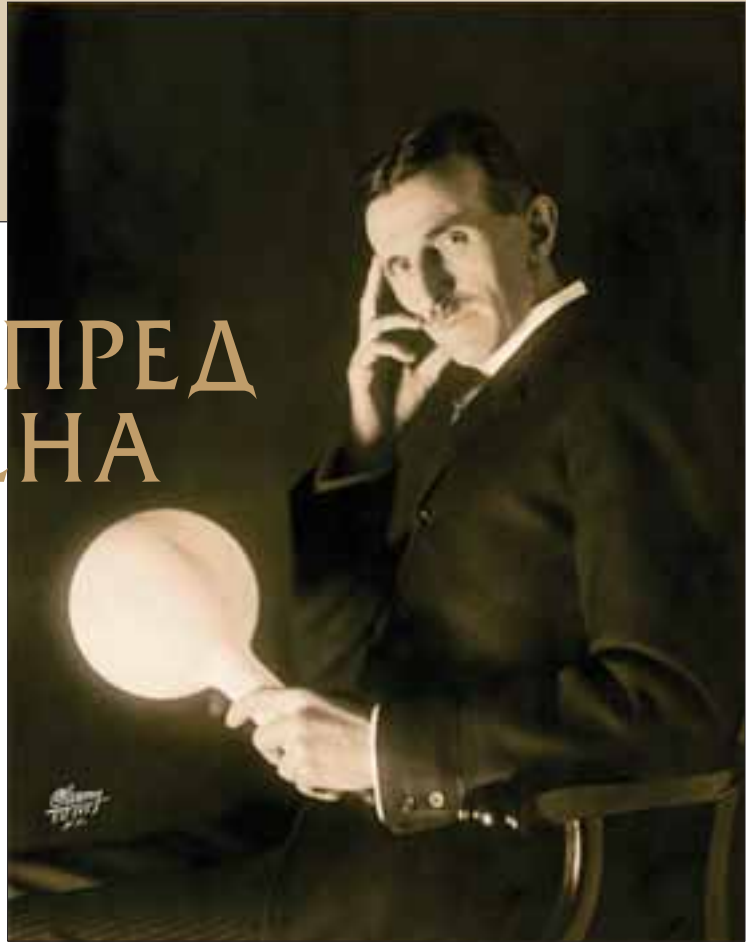
ПЕРЈАНИЦА СРПСКЕ КУЛТУРЕ

После завршетка Другог светског рата *Мирослављево јеванђеље* је премештено у Народни музеј у Београду, где се и данас налази. Године 1998. издавачка кућа „Досије“, у сарадњи са Службеним листом, објављује фототипско издање *Мирослављевог јеванђеља*, у ком се налази и Петроградски лист. Факсимил је одштампан у Јоханесбургу и данас краси специјалне колекције највећих библиотека света. *Мирослављево јеванђеље* постало је заштитни знак Народног музеја, а уписом у Унесков регистар „Памћење света“ – перјаница српске културе. ■

Вељко ТОПАЛОВИЋ

ДАЛЕКО ИСПРЕД СВОГ ВРЕМЕНА

Унеско је 2003. године Теслину архиву уврстио у Регистар „Памћење света”, што представља највиши облик заштите неког културног добра. То јесте признање, али пре свега велика обавеза – обавеза чувања и омогућавања што већем броју људи да ту драгоцену архиву користе.

Како је целокупна заоставштина Николе Тесле пренета у Београд 1951. године, отворило се питање шта са њом даље радити? Оно је стратешки врло брзо решено тако што је формирана посебна институција „Музеј Николе Тесле”, са јасном мисијом да чува ту заоставштину, али и да промовише грандиозно дело и достигнућа генија Николе Тесле. Даљи развој догађаја је, у полувековном постојању те институције, показао да је Музеј, као поседник, чувар и промотер заоставштине Николе Тесле, светска тачка која није само центар интересовања,

већ све више центар окупљања, размене и зрачења нових и „добрих вибрација”.

НЕСВАКИДАШЊОСТ ГЕНИЈА

Време је протичало, а у том протоку генерације стручњака упорно су радиле на сређивању, обради и презентацији свих делова Теслине заоставштине. Свакако, најтежи задатак био је да се онај део, који је идентификован и издвојен као архивски материјал, обради и приреди за јавно коришћење. Зашто је то био најтежи задатак,

иако је познато да је тај део Теслине заоставштине невелики по обиму? Кључ проблема крије се у чињеници да је то изузетно комплексна, разнородна и разноврсна колекција која, по свему, одражава несвакидашњост самог Тесле. Ухватити се у коштац са таквом колекцијом јесте можда један од најтежих стручних задатака архивистике и сродних струка. Евидентно је да је Тесла, говорећи модерним језиком, створио свој веома уређени систем прикупљања, обраде и размене информација о свему што га је занимало. Његову интегралну „базу података”, поред преписке која је веома специфична по врстама и облицима записа, чиниле су многобројне потколекције бележака, списа, публикација везаних, на пример, за патенте, затим читав низ облика тзв. техничке документације и фото-записа, а врло занимљиву потколекцију чине и различити финансијски документи о пословању Теслиних компанија. У ту интегралну информациону целину свакако улазе и бројни исечци из штампе и његова лична библиотека.

ТЕСЛА – САВРЕМЕНИ АРХИВИСТА

Тесла је живео у годинама када су се технологије медија развијале све брже и брже, и изгледа да је он, који сигурно не спада у конзервативан сој људи, све то помно пратио и прихватао новитете када год је процењивао да они задовољавају високе захтеве и потребе коришћења. Можда је та чињеница највидљивија када је реч о сачуваном фото-материјалу.

Унеско је 2003. године Теслину архиву уврстио у Регистар „Памћење света”. То јесте признање али, пре свега, велика обавеза – обавеза чувања али и омогућавања што већем броју људи да је користе. Како помирити та два захтева? Јасно је да је то могуће постићи само преношењем оригиналног документа у неки други облик. Донедавно то је био микрофилм, а савремена информатичка технологија отворила је нову могућност – да се документи пренесу прво у дигитални облик, а затим и у микрофилмски облик. Увидевши основна ограничења, па и недостатке претходних покушаја, нужно је било формулисати ефикаснију стратегију. Та стратегија не почива само на поступку преношења записа у микрофилмски облик преко дигиталног. То је само „физичка” окосница. Њена стварна пројектована вредност почива на сасвим другом концепту обраде података о документарном материјалу, односно на јакој информатичкој подршци преко релационих база података. Од почетка септембра 2006. године, када је израђен и усвојен пројекат, Музеј Николе Тесле ушао је у веома сложен поступак припреме и обраде архивске грађе, који ће омогућити да се постепено, део по део, Теслина архива доје на увид јавности. Најзад ће, после низа деценија разних ограничења и фактичке не-

ЧАСОПИСИ ИЗ ТЕСЛИНЕ ЛИЧНЕ БИБЛИОТЕКЕ

Током Дана европске баштине Музеј Николе Тесле ће представити своја два најновија пројекта, чија је реализација омогућена захваљујући интензивном процесу дигитализације архивске грађе из личног фонда Николе Тесле. Изложбом Весне Радојевић „Часописи из Теслине личне библиотеке”, јавности ће први пут бити представљен садржај тог специфичног дела Теслине заоставштине.

Осим сведочанства о ономе шта је Тесла волео да проучава и чита, или само прелистава ради одмора, та оригинална колекција пружа и увид у дух епохе у којој је велики научник и проналазач живео и стварао.

Том приликом биће промовисан и један од најзначајнијих издавачких подухвата Музеја – репринт чланака објављених у часопису „Електрикал експериментер” 1919. године. У том специфичном издању једног од најзначајнијих часописа за разумевање Теслиног животног и стваралачког пута, читалачкој публици први пут ће бити представљена серија оригиналних Теслиних аутобиографских чланака, објављена у под називом „Моји изуми”, али и други, тематски разнородни стручни чланци, које је Тесла ексклузивно писао за овај часопис или које је уредништво објавило о неким од његових најважнијих проналазака.

доступности архивске грађе за јавно коришћење, тај кључни део Теслине заоставштине бити доступан јавности, укључујући и *on-line* коришћење! Упоредо са тим процесом, Музеј онедавно предузима све могуће мере физичке заштите архивске грађе – од препакивања у нове кутије, израђене по највишим стандардима, преко пројектовања посебних климатизованих комора за коначно одлагање, па до конзервације и рестаурације. Када је реч о уређају за

одржавање свих параметара микроклиме, сада се то са великим задовољством и поносом може саопштити, његов основни склоп ће чинити модификована Теслина ваздушна пумпа. Дакле, оригинални документи ће најзад отићи у заслужену пензију, под најбољим могућим условима и заштитом, а главни чувар ће бити његов никада патентирани изум! ■

Владимир ЈЕЛЕНКОВИЋ
Младен ВУЈОВИЋ

ИЗУМИ НИКОЛЕ ТЕСЛЕ

Изуми Николе Тесле (1856–1943), америчког научника и проналазача српског порекла, представљају темељ нових научно-технолошких продора који започињу крајем 19. века, а без многих се наша свакодневица ни данас не би могла замислити. Тако су његови бројни и значајни изуми спојили три века и два миленијума и сврстали га у плејаду правих, аутентичних ренесансних личности, које ће, без обзира на нове идеје и научне продоре у будућој историји човечанства, остати вечно упамћени као људи који су својим хуманим визијама и универзално вредним делом променили свет.

Његов свакако најзначајнији изум, којим смо и данас окружени, јесте индукциони мотор наизменичне струје, заснован на ингениозном открићу обртног магнетног поља. Теслини мотори и данас раде у кућним апаратима, индустријским постројењи-

ма и фабричким машинама које покрећу снажни мотори наизменичне струје.

Тесла је и кључни творац радија и један од утемељивача радиотехнике уопште. У процесу произвођења, преношења и развођења струја од хидро или термо централа до наших кућа и фабрика, непроцењив је значај Теслиних открића. Проналазач је генератора струја високе фреквенције, осцилаторног трансформатора, механичких осцилатора. Велики допринос дао је и у машинству својим оригиналним решењима турбине и пумпе, где примењује нов принцип искоришћења енергије флуида стварањем трења. Патентирао је решења у области показивача брзине и вентилатора, радио на конструкцији различитих типова фонтана, а један од изума којим је потврдио чињеницу да је увек био далеко испред свог времена био је патент летелице са вертикалним полетањем и слетањем.

ГАМЗИГРАД – РОМУЛИЈАНА

КРУНА РИМСКЕ ДВОРСКЕ АРХИТЕ

Гамзиград је још средином 19. века оцењен као велико и изузетно значајно археолошко налазиште.

Геолози, историчари и археолози, који су у то време обилазили Србију, на различите начине су описивали и тумачили „остатке једне од највелелепнијих грађевина прохујалих времена”, које су уочили на том месту.

Један од њих, аустроугарски путописац Феликс Каниц, својим цртежима из 1864. и 1869. године желео је све да увери како се управо ту налази – једна од највећих и најочуванијих Римских грађевина у Европи.

КТУРЕ

Археолошко налазиште Гамзиград – Ромулијана налази се у источној Србији, недалеко од села Гамзиград, на територији општине Зајечар. Лоциран је на висоравни, са три стране окружен природно усталасаним тереном, који чини плитки амфитеатар. Са северне стране висораван се благо спушта према Црном Тимоку.

Крајем 19. века некадашње романтичарско усхићење пред развалинама древног града уступило је место уздржаном, строго рационалном просуђивању, па је Гамзиград протумачен као војни логор, или седиште управника околних рудника. Та упрошћена представа о Гамзиграду одржала се све до средине 20. века, до почетка систематских археолошких истраживања 1953. године. Ископавања која су тада започета, и трају до данас, показала су да је Гамзиград раскошна палата, један од репрезентативних и најсложенијих споменика Римске дворске архитектуре.

РАСКОШНА ПАЛАТА ИМЕНА МАЈКЕ

Потврда тезе да је реч о репрезентативној палати добијена је 1984. године, када је у њеном југозападном делу, унутар грађевине која је истраживана, као секундарни налаз откривен фрагмент архиволте од туфопешчара, са уклесаним натписом *Felix Romuliana*. Тај налаз сврстава Гамзиград у ред царских резиденција, у категорију споменика Римске дворске архитектуре, којој припада и Диоклецијанова палата у Сплиту.

Археолошко откриће употпунило је и потврдило историјске изворе који су, када је о Ромулијани реч, релативно шкрти. Спомине се у делу *Епитамае*, непознатог писца из око 360. године, приписаном Аурелију Виктору, као и у Прокопијевом делу *De Aedificiis*, насталом око 555. године. Псеудоаутор Аурелије Виктор наводи податак да је римски император Галерије (Цезар од 293. до 305. године, Август од 305. до 311. године) рођен и сахрањен у приобалној Дакији, у месту које је по својој мајци Ромули назвао *Romulianum*. У Прокопијевом делу Ромулијана је поменута само узредно, у списку кастела, које је Јустинијан обновио у области града Аква (*Aquaе*).

Још један доказ који је потврдио атрибуцију утврђеног дворца Ромулијана, римског императора Гаја Валерија Галерија Максимијана (*Gaius Valerius Galerius Maximianus*) и његов значај као царске резиденције, било је откривање порфирне главе 1993. године, портрета са царским инсигнијама, која је несумњиво припадала скулптури цара изведеној у натприродној величини.

СВЕТИ БРЕГ

Споменички комплекс Ромулијане првобитно је обухватао само утврђену палату. Међутим, након археолошких истраживања између 1989. и 1993. године, обављених на оближњем брду Магура,

комплекс је проширен и на тај простор.

Ископавања су показала да је Магура својеврсни свети брег, да је од праисотријског доба њен врх био место највећег поштовања и да су управо ту Римски цар Галерије и његова мајка Ромула сахрањени и уврштени међу богове.

Архитектонски комплекс Гамзиград – Ромулијана подигао је дакле, римски цар Гај Валерије Галерије Максимијан, наследник цара Диоклецијана у периоду друге тетрархије, крајем трећег и почетком четвртог века.

Повод за подизање те утврђене палате налази се у тетрархијском облику владавине. По том идеолошком програму планирано је да цар сиђе са престола након двадесет година владавине и да се прослављањем *vicennalia* повуче у мировину. Галерије је владао по узору на свог идеолошког оца и цара претходне, прве тетрархије – Диоклецијана. Стога је планирао подизање палате окружене утврђењем у крају из којег је потицао, у којој је намеравао да проведе остатак живота.

Изградњи утврђене палате Галерије се могао посветити тек након велике победе коју је извојевао над персијским краљем Нарзесом 298. године. Тада је са титулом цезара, наследника и усвојеника Диоклецијановог, предузео прве градитељске подухвате у месту из кога је потекао у Дакији (*Dacia Ripensis*), данашњој источној Србији. Из периода првих градитељских активности потиче унутрашње утврђење комплекса, палата у северозападном делу и мали храм.

Након смрти Констанција Хлора 306. године, Галерије је постао најмоћнија фигура тадашњег Римског царства. Са тог поло-

жаја гледано, започето утврђење деловало је исувише скромно. Постојеће градитељске активности су напуштене, а започиње се са градњом знатно монументалнијег и репрезентативнијег утврђења, које обухвата већ изграђени простор. Овом периоду обновљених градитељских делатности припада велики храм посвећен Јупитеру, у јужном делу утврђења. Нову градитељску активност одликује још већа раскош у декоративним елементима пуним симболике, изведеним у разноврсним материјалима.

ТИХО ПРОПАДАЊЕ

Након Галеријевој смрти 311. године, у палати се наставља живот, али без царског церемонијала. Простори палате и других објеката бивају преуређени и добијају нову намену. То тихо пропадање трајало је до средине петог века, када је са продором хришћанства престола дворана палате преобликована у тробродну базилику. Тада је уз источну фасаду палате подигнута једна грађевина са атријумом у средишту, уз коју се налази апсидални простор са малим мермерним базеном, највероватније крстионицом. Средином петог века догодила се велика разарања и пожара, вероватно због најезде Хуна. Током друге половине петог и у шестом веку Ромулијана је обновљена, али никада у некадашњем сјају и лепоти. Грађевине које су подизане биле су скромнијих димензија и лошије технике градње.

Археолошко налазиште Гамзиград – Галеријева утврђена палата и меморијални комплекс, представљају јединствену архитектонску и просторну композицију грађевина насталих према сложеном идеолошком и култном програму. Оба програма настала су као производ схватања облика царске владавине, представљене у личности цара и његове повезаности са античким божанствима.

По уметничким дометима изведених мозаика и декоративне архитектонске пластике, Гамзиград представља врхунско достигнуће касне антике. Положај комплекса на простору некадашње Дакије, указује на значај који је том простору придаван у оквиру културне и политичке сфере Римског царства. У касној антици, центри моћи померају се са запада на исток, тако да је тај простор подједнако под западним и источним креативним утицајем, што се огледа у слободнијем обликовању простора и појединачне архитектуре. ■

Брана СТОЈКОВИЋ-ПАВЕЛКА

НЕЗАЧЕШЉАНА ПЛАНИНА

Исконска лепота, очувана природа, богат биљни и животињски свет, мноштво извора, река и речица са изузетно чистом водом, и културно-историјски садржаји, били су више него довољни да Парк природе „Голија”, одлуком комисије Унеска, буде проглашен за Резерват биосфере „Голија–Студеница”

Голија је највиша планина југозападне Србије, која се пружа у облику латиничног слова С у дужини од 32 километра. Њен највиши врх „Јанков камен” (1.833 м) име је добио по Сибињанин Јанку, који је враћајући се са Косовског боја на самом врху, како каже легенда, поставио камен обележје. Чак и да није тако, у ту тврдњу је лако поверовати када се човек нађе на самом врху планине и пусти поглед низ њене обронке. Такве тренутке свако жели да сачува, запамти, замрзне у оку или – обележи каменом место сусрета са лепотом. Јер, Голија је заиста планина исконске лепоте. Прилично слабо насељена, са мноштвом земљаних и травнатих стаза које се укрштају у густим шумама исцрта-

вајући „паукове мреже”, у којима се само домаће становништво добро сналази, Голија је и даље помало дивља, неурбанизована, „незачешљана” планина. У томе је и сва њена лепота.

ДОМ РЕТКИХ И УГРОЖЕНИХ

Планина Голија је окружена на северу планином Јелицом, на истоку Копаоником, Чемерним и Радочелом, на западу Јавором, а на југу Златаром, Јадовником и висоравни Пештер, али јој геоморфолошке процесе и уверљив рељеф диктирају сливови река Моравице и Студенице са многобројним притокама. Планина вода има изворе по читавој својој територији, забележено их је око сто. Голија је једна од неколико планина Србије на којој су примећене глацијалне појаве. Највеће глацијално удубљење налази се на јужној, стрмијој страни Јанковог камена, са четири депресије и без извора, док су мања удубљења ледничка легла. Два језера издвајају се необичним изгледом: Дајићко и Округлица. Испод врха Црепуљак налазе се Велико и Мало Кошаниново језеро. Име су добила по великом српском ботаничару и хидробиологу Недељку Кошани-

ну, који је дуго изучавао природне лепоте и вредности тога краја.

Голију краси и пространство шумског покривача. Нарочито су заступљене букове шуме, а неки њихови делови имају карактер прашуме. Јужне падине обрасле су пространим ливадама и пашњацима. У шумама смрче очувале су се тресаве (тресе-тишта), веома специфични и осетљиви екосистеми. Наша најшумовитија планина са-крива али и чува ретак и богат биљни и жи-вотињски свет.

На њој су чести примерци терцијалне флоре. У мноштву од око 900 биљних врста издвајају се ендемичне и реликтне врсте, али и врсте које су постале угрожене. Очу-вана природна реткост је планински јавор, синоним за флору Голије. Са становишта заштите планинског јавора и његових зајед-ница, веома је значајно то што је та врста преживела ледено доба, те је у свом извор-ном облику и данас очувана у деловима.

Посебан значај имају и зеленика, Панчићева бедреница и Адамовићева мај-чина душица, иначе врсте од међународног значаја за очување биодиверзитета. Бота-нички значајна подручја на Голији чине и лишћарске и лишћарско-четинарске шуме прашумског типа, шуме четинара, посебно субалпijske смрче, а најверљивија стани-шта су им Дајићко и Кошанонова језера,

Тресава на Белим водама, Љуте ливаде, Девојачке воде...

Голија је један од важних европских центара орнитолошке разноврсности. У њеним шумама забележено је 45 врста птица које спадају у групу природних рет-кости и око 90 врста које су кандидати за Црвену књигу птица Србије, што додатно указује на значај те планине као резервата биосфере за очување ретких и угрожених врста птица. Та чињеница обезбедила је Голији место на Листи међународно значај-ног подручја за птице IBA (Important Bird Areas, 1999) и на Листи међународно зна-чајних биљних подручја IPA (Important Plant Areas, 2005).

Животињски свет Голије чине за пла-нине у Србији уобичајене врсте: вукови, ли-сице, зечеви, дивље свиње, срне...

ЧУВАРИ ОГЊИШТА

Лепоти ове планине, као и читавог подручја у коме се налази, људи нису одо-лели ни у давним временима. Још у 12. и 13. веку српски владари су овде подизали своје задужбине. Споменици културе од изу-зетног значаја су свакако манастири Сту-деница (12. век) и Градац (13. век). Та тра-диција се и касније наставила. Данас на Го-лији живе људи који су у потпуном складу са

природом. Ретке насеобине од неколико дрвених кућа на пропланцима, падинама или врховима планине насељавају житељи који се баве прерадом дрвета, узгојем сто-ке, производњом меда и млечних произво-да. То су и уобичајени састојци њихове ис-хране, ако се додају и разноврсни шумски плодови, попут боровница, малина, купина или печурки којих има у изобиљу. Младих на Голији, истини за вољу, и нема превише. Они су у градовима подно планине, али су становници планине и „чувари огњишта“, иако времешних година, млади духом и бо-гати здравим разумом. Тај коректив им је несумњиво подарила планина – одвајајући својом постојаношћу битно од небитног... И заиста, тако се ништавним чине неке на-ше „велике“ патње, потребе или дилеме у судару са свевременом које сачувано у ску-тима баштини ова стварно-нестварна пла-нина.

Влада Републике Србије донела је 2001. године Уредбу о заштити Парка при-роде „Голија“, којом је подручје планина Голије и Радочела сврстано у Прву катего-рију заштите – као природно добро од изу-зетног значаја. Становници Голије мудро изреком штите своју планину: *Када би сва-ки човек знао које је дрво његово, никада га не би посекао.* ■

Драгана МАРКОВИЋ

